

Manual 10 EUROPARC-España. Sumando esfuerzos e visións para integrar o patrimonio inmaterial na planificación e xestión das áreas protexidas *Handbook 10 EUROPARC-España. Joining efforts and visions to integrate the intangible heritage in the planning and management of protected areas*

Javier Puertas Blázquez. Oficina Técnica de EUROPARC-España (España)

Resumo

A función dos Espacios Naturais Protexidos vai máis aló da conservación dos valores naturais, incluíndo tamén os valores culturais e inmateriais (histórico, artístico, lingüístico, estéticos...). Estos últimos non foron moi considerados até hai ben pouco tempo (2003). Co fin de consolidar súa inclusión na planificación e xestión no Estado español, desde EUROPARC-España e en colaboración con outras entidades se redactou un Manual como resultado dun traballo colaborativo de moitos profesionais.

Abstract

The role of the protected natural areas goes beyond the conservation of natural values, including also the cultural and intangible values, historical, artistic, linguistic, aesthetic...? The latter were not very considerate until very recently. In order to consolidate its inclusion in the planning and management in Spain, since Europarc-España in collaboration with other institutions, a manual was drafted as a result of a collaborative work of many professionals.

Palabras chave

patrimonio inmaterial, valores culturales y espirituales, áreas protegidas.

Key-words

Intangible heritage, cultural and spiritual values, protected areas.

O manual 10 está acesible en http://www.redeuroparc.org/ultimas_publicaciones.jsp

Introdución

As áreas protexidas son seguramente a ferramenta máis ensaiada a conservación do patrimonio natural con carácter xeral e da diversidade biolóxica en particular, aínda que se pode afirmar que a súa contribución vai moito máis alá, incluíndo tamén bens e servizos culturais tanxibles e inmateriais. A definición de UICN é bastante clarificadora en canto á achega das áreas protexidas a conservación do patrimonio nun sentido amplo, apuntando que a misión das áreas protexidas non se limita a conservar a natureza senón tamén “os valores culturais asociados”.

De feito, cada vez máis como seguidamente se sinalará, recoñécense unha gran cantidade de valores vinculados ao patrimonio natural, xa sexan de tipo histórico, lingüístico, artístico, estético, social, relixioso, espiritual? Estes valores do patrimonio inmaterial achegan un valor enga-

dido aos valores naturais e, lonxe de ser marxinais, adoitan configurar os vínculos identitarios, simbólicos e de pertenza das persoas aos seus espazos naturais.

Nos últimos anos producíronse no ámbito da conservación da natureza e os espazos naturais protexidos un progresivo recoñecemento dos valores culturais e espirituais asociados ao patrimonio natural; un recoñecemento explícito, xa que logo, do patrimonio inmaterial asociado á natureza nun sentido amplo. Un fito singular -tratado no capítulo de antecedentes do manual que neste artigo preséntase, xunto con outros moitos máis- foi o V Congreso Mundial de Parques de UICN celebrado en 2003 en Sudáfrica, que incluíu nas súas recomendacións un grupo dirixido a integrar os valores culturais e espirituais nas áreas protexidas.

No vello continente xurdiron varios proxectos centrados no patrimonio inmaterial dos espazos naturais entre os que cabe

destacar a Iniciativa Delos, entre outros, cuxos estudos de caso centrábanse en moitos casos en áreas protexidas españolas. En España estes temas empezáronse a abordar nos congresos de EURO-PARC-España, e máis re-

Foto 1: Santuario da Virxe do Rocío. Foto: Javier Puertas

centemente de xeito específico nalgúns rexións (en particular en Cataluña).

Neste contexto, o Programa de Traballo para as áreas protexidas impulsado por EUROPARC-España, cuxo obxectivo último é contribuír á consolidación e o desenvolvemento dos espazos naturais protexidos do Estado español, e mostrar e potenciar os beneficios que brindan á sociedade, incorpora entre os seus eixos de acción unha liña de traballo específica sobre valores culturais e espirituais das áreas protexidas.

No marco do Programa de Traballo, e como contribución á súa implementación práctica, a Asociación SILENE coa colaboración con EUROPARC-España, e co apoio de CatalunyaCaixa, arrincou

a comezos de 2011 un proceso que desembocou na publicación do Manual 10 de EUROPARC-España. A publicación contou ademais co apoio do Cabildo de Tenerife.

O proceso de elaboración: un produtivo traballo colaborativo

Unha dos acenos de identidade dos traballos e proxectos desenvolvidos no foro de EUROPARC-España é o seu marcado carácter colaborativo, implicando a numerosos xestores e técnicos das áreas protexidas. A serie técnica de publicacións de EUROPARC-España leva á práctica a filosofía xeral da organización, de maneira que tanto monografías como manuais son o resultado do traballo colaborativo de numerosos profesionais.

O manual 10 non é unha excepción a esta mecánica de traballo. O proceso arrincou cun primeiro grupo de xestores interesados na temática do patrimonio inmaterial, que puidemos manter unha primeira reunión presencial no Parque Natural do Moncayo, onde se dispense unha coidada atención a todos os participantes. Este primeiro seminario foi fundamental primeiro de todo para coñecervos, e para definir e compartir o alcance do proxecto e os resultados finais esperados. Nese momento

arrincou tamén o frutífero proceso de documentación de experiencias.

A partir dos resultados do primeiro seminario o traballo a través do correo electrónico non cesou. Nesta fase sumáronse novos colegas, tanto xestores de áreas protexidas como entidades como organizacións non gobernamentais, con moitos dos cales puidemos compartir o segundo seminario celebrado en La Morera de Montsant, no Parque Natural da Serra de Montsant, onde tamén se brindou aos participantes unha magnífica acollida. Nesta segunda e última reunión presencial tivemos ocasión de continuar co intercambio e documentación de experiencias, e avanzar xa entón nalgúns dos contidos concretos que arman o manual, en particular as ferramentas metodolóxicas. Neste seminario puidemos discutir un primeiro embrión de recomendacións, que xa empezaban a tomar forma neste punto do traballo.

Desde entón e ata a publicación do ma-

nual intensificouse loxicamente o traballo de redacción e organización de contidos, implicando intensamente tanto aos autores como aos coordinadores do traballo. O traballo ?virtual? do grupo proseguiu en paralelo centrado principalmente no exercicio de completar as boas prácticas e exemplos de oportunidade procurando unha desexable representatividade xeográfica e temática das experiencias documentadas. Os colaboradores que achegaban os casos de estudo ultimaban a súa contribución ao manual. Unha vez compartido o groso dos materiais que armarían o manual co grupo de colaboradores depuráronse textos, barállanse as imaxes e fotografías, corríxíanse maquetas; o libro estaba case listo.

Tras máis un ano de intenso traballo presentouse en Barcelona no mes de setembro de 2012 o Manual 10 de EUROPARC-España. O acto estivo guiado por Miquel Rafa en representación da Fundación CatalunyaCaixa, principal entidade promo-

tora, e contou coa participación de Josep María Mallarach, principal autor intelectual e impulsor do proxecto a través da Asociación SILENE, de Carles Castel, en representación de EUROPARC-España,

Foto 2: Participantes no primeiro seminario celebrado no Parque Natural do Montcayo. Foto: Javier Portas

e de Marta Múgica, coordinadora da Oficina Técnica de EUROPARC-España, e do manual. Foi un momento doce, compartido con boa parte das numerosas persoas implicadas no proxecto que puideron asistir ao acto público de presentación do manual.

Obxectivos que pretende o manual e a quen se dirixe?

O obxectivo último do manual que persegue o manual é emendar a situación de menos-cabo, ou simplemente descoñecemento en moitos casos, dos valores do patrimonio inmaterial na planificación e xestión dos espazos naturais protexidos españois, xa que se recoñece que en España é aínda incipiente o recoñecemento explícito destes valores. Máis concretamente perséguese os seguintes obxectivos:

- Definir e caracterizar conceptos básicos relativos aos valores vinculados ao patrimonio inmaterial, propondo criterios e terminoloxía.
- Propor métodos simples e efectivos para o inventario e o diagnóstico do patrimonio inmaterial, a fin de cubrir todo o espectro de valores asociados ao patrimonio natural.
- Ofrecer algunhas recomendacións para integrar os valores culturais e espirituais en todas as fases de desenvolvemento dun área protexida.

De acordo cos obxectivos que se perseguen os principais destinatarios do manual, sempre que unha ferramenta para a xestión, son os técnicos e responsables das novas áreas protexidas. Enténdese e espera que poderá resultar de utilidade para organizacións e entidades locais custodias ou responsables do patrimonio cultural intangible vinculado ás áreas protexidas.

Resultados: que achegou o manual 10 de EUROPARC-España?

Os principais resultados do proxecto, que se materializan no manual, inclúen unha revisión de antecedentes a escala internacional e estatal, unha reflexión de metodoloxías útiles para abordar o patrimonio inmaterial, un amplo conxunto de recomendacións prácticas para a súa incorporación á planificación e xestión e unha recompilación de casos de estudo.

Metodoloxías: como nos aproximamos ao patrimonio inmaterial?

A partir dunha análise dos antecedentes internacionais e nacionais sobre patrimonio inmaterial en áreas protexidas, o manual achega unha revisión de diferentes metodoloxías e aproximacións para abor-

dar o patrimonio inmaterial nas áreas protexidas. O patrimonio inmaterial circunscribíase a aquel especificamente asociado ao patrimonio natural, con todos os seus valores culturais e espirituais.

Nuns casos trátase de metodoloxías deseñadas ad hoc, como sería o caso da Iniciativa Delos que se centra especificamente en espazos naturais protexidos con lugares sacros ou santos, e noutros casos considéranse as posibilidades de adaptación doutros sistemas ao patrimonio inmaterial como sería o caso do método PA-BAT ou a avaliación de redución de ameazas sobre a conservación.

Xunto coas reflexións sobre as ferramentas metodolóxicas, unha achega destacable do manual é unha clasificación funcional dos valores culturais e espirituais nos que se concreta o patrimonio inmaterial asociado ao patrimonio natural das áreas protexidas. Este resultado concreto valorouse de xeito particular polos xestores como un instrumento de gran valor estratéxico no exercicio de formalizar e explicitar os referidos valores.

GRUPO	SUBGRUPO	
ARTÍSTICOS	<i>Danzas e xogos rurais tradicionais</i> <i>Fotografía da natureza</i> <i>Películas e programas da televisión</i>	<i>Música e cantos tradicionais</i> <i>Literatura da natureza</i> <i>Pintura de paisaxes e natureza</i>
ESTÉTICO-PERCEPTUAIS ou ESCÉNICOS	<i>Belleza visual, auditiva e/ou olfativa</i> <i>Harmonía</i>	<i>Silecio e/ou tranquilidade</i>
SOCIAIS: HISTÓRICOS, ETNOLÓXICOS E DE GOBERNANZA	<i>Coñecementos e oficios tradicionais</i> <i>Gobernanza e institucións tradicionais</i> <i>Feitos ou eventos históricos relevantes</i>	<i>Festas e ferias</i> <i>Gastronomía</i> <i>Regras ou normas tradicionais</i>
ORAIS E LINGÜÍSTICOS	<i>Contos e lendas tradicionais</i> <i>Idiomas ou dialectos</i> <i>Topónimos relevantes e as súas etimoloxías</i> <i>Vocabulario relevante da natureza, acepcións, matices e valores</i>	<i>Ditos e adiviñas</i>
RELIXIOSOS	<i>Patrimonio relixiosos de mosteiros, santuarios, hermidas e capelas que se manteñen activos e os espazos que usan</i> <i>Rituais e cerimoniais celebradas na natureza</i>	<i>Romerías e peregrinacións</i>
ESPIRITUAIS	<i>Elementos naturais considerados santos ou sagrados: covas, montes, fontes, illas, ríos...</i> <i>Mosteiros, hermidas, tumbas e monumentos relixiosos históricos ou prehistóricos abandonados</i> <i>Outros espazos naturais santos, sagrados, máxicos...</i>	

Cadro I. Principais tipoloxías e subgrupos de patrimonio inmaterial.

Recomendacións: como incorporamos o patrimonio inmaterial á xestión?

Xunto cos contidos metodolóxicos, a principal achega do manual concrétase nas preto de 50 recomendacións que arman o capítulo correspondente, e que en todos os casos ilustráronse con experiencias exitosas, exemplos de boas prácticas e de oportunidade. As recomendacións agrúpanse considerando as distintas fases do ciclo de xestión dun área protexida, desde o seu deseño, planificación e implementación práctica ata a imprescindible avaliación de resultados.

A natureza, temática e enfoque dos exemplos que ilustran as recomendacións é moi variada. Inclúense tanto experiencias exitosas de integración do patrimonio inmaterial na xestión dun área protexida como o que se deron en chamar exemplos de oportunidade, situacións nas que sería relativamente sinxela unha aproximación integral do patrimonio nas áreas protexidas. No caso dos primeiros, das experiencias exitosas, pode sinalarse a participación activa de custodios relixiosos tradicionais no órgano reitor un parque natural: Montserrat. Un exemplo de oportunidade sería é referido á posibilidade de integrar os valores estéticos e perceptuales na xestión dunha reserva naturais faunística: Lagoa de Gallocanta.

Identificar e consensuar experiencias que ilustren e inspiren a materialización práctica de todas e cada unha das recomendacións foi unha tarefa esixente en tempo e esforzo, máxime tendo en conte que a maioría dos exemplos refírense a áreas protexidas do Estado español. O esforzo viuse no entanto recompensado na medida que boa parte dos eloxios e felicitacións recibidas destacaron precisamente esta novidade da serie manual de EUROPARC-España.

Síntese das recomendacións para incorporar o patrimonio inmaterial ás áreas protexidas.

Principios xerais

1. Adoptar un enfoque integral do patrimonio da área protexida que inclúa as súas dimensións naturais, culturais e espirituais.
2. Promover o coñecemento (identificación, caracterización, estado, tendencias) do patrimonio inmaterial e dos valores culturais e espirituais máis significativos da área protexida, así como da función social que exercen para os individuos e os grupos a eles vinculados.
3. Recoñecer e aceptar a diversidade existente de valores, vínculos e relacións que a sociedade establece cos espazos

naturais: éticos, estéticos, relixiosos, espirituais?

4. Identificar as relacións entre natureza, cultura e espiritualidade incluíndo tanto os valores localizados territorialmente (santuarios, rutas de peregrinaxe, lugares santos, simbólicos, identitarios?) como os difusos (beleza, silencio, harmonía...).
5. Fomentar o recoñecemento dos valores culturais e espirituais como activos dos territorios protexidos, e a súa posta en valor en clave de desenvolvemento local cando cumpira.
6. Recoñecer e comprender o carácter dinámico do patrimonio inmaterial, e a súa adaptación ao presente como estratexia de resiliencia fronte ao cambio global.
7. Identificar os custodios, gardiáns ou xestores dos elementos do patrimonio inmaterial (santuarios, romarías, coñecementos, prácticas, organizacións, lugares...) para integralos na salvaguarda e na posta en valor do patrimonio inmaterial previamente á declaración da área protexida e na súa xestión.
8. Priorizar as accións baseadas na participación e o consenso co obxectivo de desenvolver sinerxías e ampliar os ámbitos de cooperación interna, en función do grao de ameaza dos valores obxecto de conservación.
9. Identificar os ámbitos potenciais de cooperación entre as distintas facetas do patrimonio, as súas múltiples percepcións e os seus variados interlocutores, tanto grupais como individuais.
10. En caso de conflito, adoptar solucións de ámbito local que sexan culturalmente aceptadas, establecendo se é necesario códigos de conduta elaborados de forma participativa e comunicados de forma creativa e adecuada.
11. Incorporar a visión integral do patrimonio en todas as escalas da planificación, e con todos os ámbitos e políticas sectoriais nos que sexa necesaria a cooperación.

Recomendacións para o proceso de declaración da área protexida

12. Definir propósitos, obxectivos e normas de xeito inclusiva, integradora e coherente cos valores culturais e espirituais recoñecidos.
13. Establecer unha delimitación inclusiva que integre todo o espectro de valores identitarios máis significativos que coexisten na área protexida.
14. Identificar e incluír na declaración da área protexida os valores culturais e espirituais como obxectos de xestión.
15. Asegurar a participación dos axentes implicados nas distintas etapas do pro-

- ceso de declaración da área protexida.
16. Consultar aos axentes crave vinculados aos valores culturais e espirituais, involucrándolles na medida do posible, especialmente cando existan custodios de lugares considerados significativos polos seus valores patrimoniais.
 17. Escoller un nome e unha imaxe para a área protexida que integren ou representen conxuntamente os principais valores naturais, culturais e espirituais da área protexida.
 18. Prever na declaración da área protexida a presenza e participación dos axentes responsables dos valores culturais e espirituais nos órganos reitores e xestores da área protexida.
- Recomendación para o proceso de planificación da área protexida**
19. Integrar os valores culturais e espirituais nos novos instrumentos de planificación dos recursos naturais e os seus plans de xestión, así como en instrumentos de planificación superiores, ou nos xa existentes en caso de revisión.
 20. Se a planificación non inclúe os elementos do patrimonio inmaterial, desenvolver instrumentos complementarios como plans, estratexias ou directrices que permitan incorporar de facto os seus valores.
 21. Asegurar a consideración dos valores culturais e espirituais na fase de diagnóstico da planificación da área protexida.
 22. Integrar os valores culturais e espirituais na regulación de usos da área protexida para conciliar o goce do patrimonio natural e inmaterial, en especial en ámbitos como a regulación de accesos, uso público e aproveitamento dos recursos naturais.
 23. Integrar os valores culturais e espirituais no deseño da zonificación da área protexida.
 24. Fomentar a participación dos axentes crave do patrimonio cultural e espiritual, especialmente a poboación local, utilizando as pertinentes metodoloxías para identificalo e comprendelo no seu contexto sociocultural.
 25. Considerar, tanto na planificación da área protexida como a escalas territoriais máis amplas, a posibilidade e oportunidade de desenvolver plans ou programas especiais para a xestión dos elementos do patrimonio inmaterial.
- Recomendacións para a xestión da área protexida**
26. Integrar os valores culturais e espirituais na xestión preventiva das áreas protexidas (seguimento, vixilancia, información preceptiva de actividades?).

27. Promover as sinerxías entre as actuacións de conservación dos valores naturais, culturais e espirituais
28. Permitir que os garantes do patrimonio inmaterial mantéñano de forma compatible cos obxectivos de conservación da área protexida.
29. Dotar aos equipos xestores de áreas protexidas relevantes polos seus valores culturais e espirituais de persoal técnico especializado na xestión do patrimonio cultural material e inmaterial.
30. Promover a coherencia ambiental en todas as facetas dos equipamentos, instalacións e actividades do patrimonio cultural e espiritual.
31. Fomentar a cooperación técnica dos xestores da área protexida cos representantes ou custodios do patrimonio inmaterial, e coordinar o uso compartido dos recursos.
32. Establecer con outras áreas protexidas convenios de cooperación, ou outras fórmulas de cooperación, para colaborar na salvaguardia de valores culturais e espirituais.
33. Integrar os valores culturais e espirituais na planificación da xestión da área protexida, particularmente nas directrices de xestión do uso público.
34. Incorporar aos representantes dos valores culturais e espirituais nos procesos crave de xestión (formulación de obxectivos operativos, toma de decisións, solución de conflitos?).
35. Favorecer a presenza e participación dos axentes responsables dos valores culturais e espirituais nos órganos reitores e xestores da área protexida.
36. Promover a creación de comisións, ou outros órganos de xestión compartida, con obxectivos específicos consensuados en materia de valores culturais e espirituais.
37. Impulsar a participación cidadá a través do voluntariado, implicando aos participantes en actividades de conservación e restauración dos elementos vinculados co patrimonio inmaterial con enfoques integradores.
38. Promover a participación dos xestores ambientais nas administracións e organizacións responsables da conservación do patrimonio cultural e espiritual vinculado ao área protexida.
39. Impulsar medidas proactivas para subliñar o valor dos elementos patrimoniais inmateriais significativos en clave de desenvolvemento local.
40. Comunicar de xeito respectuoso e inclusiva todos os valores da área prote-

xida, incluído o patrimonio inmaterial.

41. Integrar os valores culturais e espirituais na linguaxe, a comunicación, a difusión da área protexida, incluíndo os seus puntos de información, centros de interpretación, programas educativos e actividades de voluntariado.

Recomendacións para o seguimento e a avaliación da área protexida

42. Integrar os valores culturais e espirituais, e aos seus axentes, nos programas de investigación e seguimento do patrimonio nas áreas protexidas.
43. Implicar aos axentes crave na elección do método avaliador e dos seus indicadores, co fin de conseguir un coñecemento significativo do estado dos valores culturais e espirituais.
44. Incluír o estado dos valores culturais e espirituais nas memorias de xestión e as avaliacións periódicas da área protexida (patrimonio inmaterial documentado e promocionado, impacto mediático das actividades?).
45. Tomar en consideración aos portavoces dos valores culturais e espirituais como fontes de verificación do logro de obxectivos relacionados cos elementos do patrimonio inmaterial.

Casos de estudo: existen experiencias inspiradoras?

O capítulo de recomendacións como se sinalou, e outras parte do libro, incorporaron numerosas referencias a experiencias concretas de integración e posta en valor do patrimonio inmaterial ás áreas protexidas. Na maioría dos casos, principalmente polas habituais limitacións de espazo, só se recollía unha síntese e ideas clave dos numerosos materiais que se documentaron ao longo do proxecto. Ademais, cabe sinalar neste apartado que non foi posible se queira citar moitas das experiencias identificadas no proceso, que se citan ao final do libro na listaxe aberta de iniciativas e experiencias.

Os casos de estudo recollen varias experiencias pormenorizadamente tratadas, abordados seguindo un esquema común que permita unha análise comparativa, dentro da variedade e heteroxeneidade dos territorios, temáticas e situacións documentados. En todos os casos de estudo preséntase a área protexida e o patrimonio inmaterial documentado, analízanse as principais interaccións co patrimonio natural ao que se vinculan os valores culturais e espirituais explicitados, e apúntanse tamén os principais retos para a súa conservación.

Os 10 casos recollidos na publicación inclúen desde unha ampliación dun espazo

protexido grazas ao impulso popular de devoción a unha virxe, os potentes vínculos emocionais que esperta a floración dunha orquídea no Pirineo ou o apoio dun parque ao mantemento do patrimonio in-

material relativo á extracción tradicional da cortiza que ademais contribúe ao mantemento dunha paisaxe cultural centenario.

Cadro II. Casos de estudo do Manual 10

Monumento Natural do Camí dos Peregrinos de Lles Useres. A peregrinación que o pobo de Lles Useres (Castelló da Plana) organiza ao santuario de Sant Joan de Penyagolosa o último venres de abril é un caso único de peregrinación popular, autogestionada polos habitantes dun só pobo, que conservou viva a súa motivación, estrutura e organización, ata os máis pequenos detalles (ritos, cantos, vestidos, comida, bebida?) durante máis de seiscentos anos ata a actualidade.

Pastoreo en zonas de porto da Sierra de Moncayo. A actividade gandeira extensiva ha modelado a paisaxe de montaña característico da Sierra do Moncayo, e foi, desde a Reconquista, unha fonte de riqueza para os municipios contiguos. Trátase dunha actividade secular, aínda viva e cunha vasta cultura gandeira asociada. Grazas a ela mantéñense as zonas de pastos aínda presentes na serra, e con elas diversas especies de flora de gran importancia.

O Santuario do Rocío e as súas festas no Espazo Natural Doñana. O Santuario da Virxe do Rocío é o epicentro de romarías e manifestacións festivas que desde o século XVII protagonizan irmandades rocieras coas súas propias normas, ritos, cerimoniais, vestidos, canto e danzas.

O zapatito de Dama no LIC Monte Pacino. A contemplación da orquídea zapatito de dama (*Cypripedium calceolus*) en floración esperta vínculos emocionais de respecto, admiración e aproximación á natureza. Aínda que non se fomenta a visita ás poboacións desta especie protexida, nin se publica a súa localización nin o período de floración, o número de visitantes aos hayedos de Sallent de Gállego, onde medra, non deixa de crecer ano tras ano, desde que se identificou e localizou fai máis de trinta anos

A xestión de alconorcales e a extracción artesanal da cortiza na Serra de Espadà. O proceso de extracción xera e fomenta un sentimento de pertenza e de formar parte dunha tradición transmitida de xeración en xeración. Ademais, contribuíu a vertebrar a economía, a cultura e o desenvolvemento das poboacións da serra, caracterizando a súa idiosincrasia e creando un acervo cultural que fomenta os vínculos entre os habitantes, a comunidade e a paisaxe, e singulariza o seu territorio

O Malpaís de Güímar e o Camiño do Socorro. A superficie da Reserva Natural Especial do Malpaís de Güímar amplíase considerablemente grazas á devoción á Virxe da Candelaria e o apoio popular a unha das romarías máis antigas de Canarias.

A vida eremítica en Montserrat. A vida eremítica tivo un desenvolvemento e unha importancia extraordinarios en Montserrat durante moitos séculos, chegando a configurar unha paisaxe singular do que aínda se conservan elementos construídos moi significativos. A zonificación dunha parte da reserva natural para uso eremítico permitiría desenvolver novas sinerxías positivas entre a conservación do patrimonio natural e espiritual.

Un enfoque integrado do patrimonio no Montsant. Desde o seu inicio, o Parque Natural da Serra de Montsant adoptou un enfoque integrador do patrimonio natural, cultural e espiritual do macizo, en todos os seus ámbitos de actuación, e foi o primeiro en adoptar unha estratexia para avanzar neste sentido.

O Quixote nas Lagoas de Ruidera: Cova de Montesinos. A Cova de Montesinos, no Parque Natural das Lagoas de Ruidera, é o escenario dunha coñecida pasaxe do Quixote, no que un estraño soño revélalle que o mundo da cabalería é tan só unha fábula. Este referente literario engade valor cultural á visita dunha contorna natural excepcional.

O oficio de “Mestre mager” na Serra de Tramuntana. Os construtores da pedra en seco configuraron a maior parte da paisaxe da Serra de Tramuntana da Illa de Mallorca. Este oficio artesanal, coas súas técnicas milenarias, segue sendo indispensable para a conservación e mantemento dunha paisaxe cultural recoñecido como sitio de interese mundial.

Futebol no planalto (Angola)

© Xosé Manuel Malheiro